

תשובה ואשמה

"וְהִשְׁבֹּתָ אֶל לִבְבְּךָ... וְשִׁבְתָּ עַד ה' אֶל-לִהְיֶיךָ... וְשָׁב ה' אֶל-לִהְיֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ" (דברים ל, א-ג). מפסוקים אלה שבפרשתנו, וממקבילה קודמת (דברים ד, ל) נולד המושג 'תשובה'. התשובה היא חזרתו של האדם אל הקב"ה. 'חזרתו' אף של מי שלכאורה אף פעם לא היה שם. הכתוב מדבר גם עליו, כי הוא חלק של היהודי הקולקטיבי, עם שהיה פעם קרוב לקב"ה, נתרחק, ואליו הוא חוזר.

אלא שיש בתשובה יותר מכך. בקטעי הפסוקים שהבאנו לעיל, משתזרים מוטיבים שונים הקשורים בשורש 'שוב'. 'שוב' היא כמובן, חזרה פיזית של האדם למקום ממנו יצא או גורש: "וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם" (ירמיהו לא, טז). אך הכתוב מוסיף: "וְשָׁב ה' אֶל-לִהְיֶיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ". 'שְׁבוּת' הם הגולים השבים: "שִׁיבַת צִיּוֹן" או "שְׁבוּת עַמִּי" (הושע ו, יא). יש ב'שְׁבוּת' משמעות כפולה: שיבה וגם שבייה; השבויים עתידים לשוב. אולם הכתוב "משחק" עם משמעות שלישית, מוזרה במקצת: "וְהִשְׁבֹּתָ אֶל לִבְבְּךָ". בצדק מעיר ר' שמשון רפאל הירש, שביטוי זה קרוב לביטוי 'רפלקציה' הלועזי, המתאר למשל את חזרת קרני האור בראי ואת העיון וההתבוננות הפנימית. האדם חוזר ודן במה שיודע, חוזר אל עברו ומתבונן בו. אבל הביטוי רומז על משהו מידי יותר: "מהו והשבות אל לבבך? אמר ר' מאיר אמר הקב"ה אתה ולבך יודעים מעשים שעשית..." (דברים רבה ב, כז). הביטוי "וְהִשְׁבֹּתָ" מעיד על שיחות ולפעמים וויכוחים המתנהלים בארבע אמותיו הפנימיים של האדם. הוא עדות לשאלות הפורצות מתוכנו ומצפות לתשובה.

תשובה ורפואה

ב'אורות התשובה' (פרק א) מפתח הראי"ה קוק את מה שניתן לכנות הדגם הרפואי של התשובה. הרפואה קיימת "למען ישוב ויחיה [האדם] וישובו אליו החיים בכל רענותם". היא נועדה לזכות את האדם בחיים, במלוא הכושר והיכולת, בפעילות הרמונית של איבריו, בהרגשה סובייקטיבית נאותה. הרפואה היא "תשובה גופנית" – השיבה לבריאות שאבדה על פי רוב "מצד החטאים מהרסי הגוף וכוחותיו". התשובה הגופנית היא אפשרות ה"רברסביליות", להפוך חזרה את התהליך החולני, והיא מתחילה בשחרור מכל "הנהגה רעה" הגורמת מחלות וייסורים. כמעט בדרך אגב, מזכיר הראי"ה קוק בהקשר זה את תופעת הכאב, מרכיב חשוב בדגם הרפואי. אי-הרגשת הכאב היא "כאילו" ברכה, אך אליבא דאמת היא קללה איומה ומחלה מסוכנת. האדם עלול להיפצע ולדמם עד מוות מבלי להרגיש שעליו

להתגונן. הכאב הוא פעמון אזעקה, שלא תמיד אנו שומעים אותו ונשמעים לו. מתוך כך אנו משלמים מחיר יקר, לפעמים מאוחר מדי. מי ייתן וגופנו יהיה ערני יותר, והכאב נאמן יותר באינפורמציה שהוא מעביר לנו. לפעמים הכאב בוגד, מטעה ומתאכזר בנו.

הראי"ה מלמד אותנו שבריאות הנפש מקבילה לבריאות הגוף. הוא לא מדבר כאן על מחלות פסיכיאטריות, אלא על בעיות מוסריות, על מה שאולי ניתן היה לכוון - מחלות הנשמה. הכאב מהווה דגם נפלא גם כאן. גם בנפש מרגישים אנו כאב: נקיפות מצפון, 'מוסר כליות'. וזאת, מוסיף הראי"ה, כי "טבע הנפש האנושית היא ללכת בדרך ישרה, וכאשר סר מן הדרך, כשנפל בחטא... הרי החוש הזה של ישרות מדאיב את לבבו והוא מתמוגג מכאב". כאבי המצפון הם פעמוני אזעקה בחיינו הרוחניים, הקוראים לאדם "לשוב לתקן את המעוות". כאב זה, מתבטא ברגשות האשמה.

העולם המודרני, היה עד להתקפה מסיבית נגד מושג האשמה. אמנם כן, יש אשמה פתולוגית ודסטרקטיבית, ההורסת את האדם. כמקבילתה הגופנית, גם הכאב הנפשי, האשמה לפעמים בוגדת, מטעה ומתאכזרת בנו. על כך נעמוד, אי"ה, בדיונו הבא. ולמרות זאת, אנו זקוקים לה. כשאדם או חברה אינם מרגישים את ייסורי המצפון, הם חולים באותה מחלה נוראה של אי-הרגשת הכאב. האשמה היא מעמסה אך היא גם זכות, תמרור בדרך התשובה.

במאמרו "אשמה ורגשות אשמה" (פני אדם, עמ' 186) דן מרטין בובר בבעיה זאת. מאמר זה מבוסס על הרצאתו בוועידה בינלאומית לפסיכותרפיה ב-1948, בו נידונה שאלת האשמה. הכותרת כשלעצמה היא כבר חצי תשובה. היא מזכירה לי את דברי המנהיגים המבטיחים לאזרחים תחושת בטחון. לעזאזל! מכך מצפה אני לביטחון. לתחושת הביטחון אפנה לפסיכולוג. הוא הדין באשמה. הפסיכולוגים מדברים על רגשות אשמה, ואנכי - שואל על האשמה. במאמרו מנסה בובר לגאול את האשמה. קיימת אשמה, לא פסיכולוגית, אלא קיומית, אשמה שהאדם יכול וצריך להרגיש מתוכו ובתוכו.

לאור עמדתו זאת קורא בובר מחדש את 'המשפט', ספרו הגדול של פראנץ קפקא. גיבור הספר, יוסף ק. נשפט על חטא נעלם, עליו אין הוא יודע כלום. הוא לכוד במעין רשת עכבישים, שהבירוקרטיה המשפטית טווה סביבו. בניסיונותיו להשתחרר הוא נלכד יותר ויותר. הוא מת ללא אישום וללא אשמה. בובר קורא את הספר במהופך: הגיבור אכן אשם, ואשמתו נעוצה בכך שאין הוא רוצה לקבל עליו אשמה. גיבור הספר, מייצג את האנושות המודרנית המנסה להשתחרר ממעמסת האשמה, ופוטרת את עצמה מלהכות 'אשמנו' על לבה. אשרינו, אם אנו מסוגלים להרגיש כאב ואשמה.

בפני מלך סדום

פנים רבות לאשמה. מתוך "אנציקלופדיית האשמות" שאבותינו חיברו במשך הדורות, רוצה אני להביא לפניכם כאן את האשמה הקיומית הבסיסית, שתוארה במאה ה־17, על ידי ר' יצחק עראמה (רי"ע) באחת מדרשותיו ('עקידת יצחק', שער טז). הדרשה מתבססת על תיאור קורותיו של אברהם היוצא למלחמה ומשחרר את אנשי סדום משביים (בראשית יד). או אז פונה אליו מלך סדום בדברים שהפכו קלאסיים: "תֵּן לִי הַנֶּפֶשׁ וְהַרְכָּשׁ קַח לָךְ". רי"ע מפרש טקסט זה באופן אלגורי. המלחמה בה נתון אברהם היא מלחמת החיים המתמדת בה נתון האדם. המערכה האחרונה במלחמה זאת מתקיימת בעת "האָספּוֹ אל בית עולמו", בשעת מותו של האדם. או אז יוצא מלך סדום לקראתו. מלך סדום הוא אלגוריה ל"הממונה על שער גיהנום", הפונה לאדם ודורש ממנו באירוניה מרה: "תֵּן לִי הַנֶּפֶשׁ וְהַרְכָּשׁ קַח לָךְ". מלך סדום בא לדרוש את קיום החוזה האחיד בו, דורות מאוחר יותר, החתים מפיסטופלס את פאוסט. על סמך החוזה הזה, קובע מלך סדום: "אתה האיש שהשלכת נפשך אחרי גוון, ומכרת אותה באלפי זהב וכסף, אשר בקנינם יצאו ימך על אדמתך - הן לו יהי כדברך! תן לי הנפש אשר מאסת בה, והרכוש אשר אהבת אותו קח לך", קח אותו אתך לקבר! "אברהם אבינו ע"ה ותלמידיו ובניו ההולכים לרגליו, כל איש מהם ישיבהו דבר לאמר: 'הַרְמֹתִי יָדִי אֶל ה' אֱ-לֵי עֲלִיּוֹן... אִם מְחוֹט וְעַד שְׂרוֹף נֶעַל... רַק אֲשֶׁר אֶכְלוּ הַנְּעָרִים וְחִלְקַת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָלְכוּ אִתִּי". גם הם היו חייבים לחפש את מחייתם. אין אברהם חסיד של עוני וסיגופים. אנו חייבים לתת את הצרכים 'אֲשֶׁר אֶכְלוּ הַנְּעָרִים', שהם צורכי "הכלים הגופניים", 'וְחִלְקַת הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָלְכוּ אִתִּי' – דהיינו "הנאת הכוחות הנפשיות" של האדם. אך לא נפגע בנפש, 'לְמַכְרָה בְּבִגְדוֹ בָּה'. פנייתו של מלך סדום היא ה'אשמנו' הקיומי הראשון המתדפק על דלתות לבבנו. בעקבותיו שואל מצפוני: מה עשית עם חייך? הדאגת לנפשך? השכחת את אוהבך שציפו ממך להיות שם, לליטוף, למילה טובה, לעזרה? האם בעד העושר וההצלחה מכרת את נפשך? "וְהִשְׁבֹּתָ אֶל לְבָבְךָ"! השאלה מחכה לתשובתך.